

ВИВЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ, РОЗВИТОК МУЗЕЙНИЦТВА І НАУКОВОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА ПІВНІЧНО–ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

УДК 904(477.53)“1917–1941”

Анастасія ГОРЬКОВА
(Київ)

Охорона археологічної спадщини на Полтавщині в 1917–1941 роках

Регулювання суспільних відносин у пам'яткоохоронній сфері та розвиток пам'яткоохоронних структур у галузі археології на початку 20-х років ХХ ст. на Полтавщині складають винятковий інтерес, оскільки відображають регіональні дослідження території України зі сталими історичними традиціями, науковою школою пам'яткознавців і археологів. Відповідно, такі дослідження несуть у собі характеристику пам'яткоохоронної справи та відображають рівень розвитку археологічної науки, сприяючи таким чином в комплексі формуванню загальної концепції історії пам'яткоохоронної справи на Україні, зміцнюючи її теоретичні підвалини з урахуванням досвіду 20–30-х років ХХ ст.

Історіографія поставленої проблеми складається з широкого кола наукових досліджень. Перші спроби осмислити ідею збереження археологічної спадщини, вивчити та розкрити процеси охорони та популяризації пам'яток належали безпосереднім діячам і учасникам пам'яткоохоронного руху.

Відомий науковець М.Ф. Біляшівський у статті “Наші національні скарби” проаналізував діяльність першого приватного Лубенського музею К.М. Скаржинської [17, с. 19], визначив перспективи розвитку пам'яткознавства і здійснив глибоке дослідження у сфері збереження старожитностей в Україні. Археолог В.Г. Ляскоринський, дослідник Посулля, зробив опис переважної більшості стародавніх укріплень, курганних могильників, одним із перших залучив пам'ятки археології і знахідки з них до ілюстрування історичних нарисів, насамперед його фундаментальної праці “История Переяславской земли” [10].

НІЖИНСЬКА
СТАРОВИНА
Вип. 14(17)
КИЇВ
2012

Історіографічний інтерес складають праці В. Дубровського “Охорона пам’яток культури в УСРР” (1927), “Музеї на Україні” (1929) та Д. Щербаківського “Матеріали до вивчення Полтавщини”, що розкривають сторінки історії пам’яток охоронного руху Полтавщини.

У 20–30-ті роки ХХ ст. низка аспектів краєзнавчого руху на Полтавщині розглядається у статтях і окремих розділах наукових праць провідних учених України А. Лободи, С. Таранушенка; вчених української діаспори С. Наріжного та П. Курінного; а також О. Федоровського, Ф. Шміта, М. Петрова [7, с. 2–5].

Наукові праці, видані протягом 1940-х – середини 1950-х років, мають досить фрагментарний характер на відміну від робіт, що представлені публікаціями 1960–1970-х років радянських істориків А.М. Разгона, Д.А. Равиковича, П.Й. Борисковського, які поглибили пам’ятокзнавчі дослідження, звертаючись до архівних матеріалів.

Варто зазначити дослідження В. Жука, Г. Журавля, О. Супруненка, В. Ханка, присвячені вивченню пам’яток охоронного руху Полтавщини на прикладі роботи комітетів, охоронних організацій, археологічних розвідок, місцевих музеїв і бібліотек.

До ґрунтовних наукових досліджень можна віднести: дисертаційну роботу А.М. Аббасова, присвячену вивченню й дослідженню розвитку історичного краєзнавства на Полтавщині від часу його зародження [1, с. 8–12]; дисертацію І.В. Козюри “Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр. ХХ ст.” [7, с. 3–10]; працю Л.В. Беседіної “Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині (кінець 50-х – 80-і рр. ХХ ст.)” [3, с. 5–11].

Важливу інформацію щодо пам’яток охоронної діяльності в Полтаві містять статті О.О. Нестулі “Церковна старовина Полтавщини 1917–1941 рр.” та “Охорона культурних пам’яток Полтавщини (1917–1941 рр.)”, в яких розкривається основний зміст роботи з охорони та дослідження культурних пам’яток регіону.

О.Б. Супруненко надає характеристику основним етапам археологічного вивчення території Полтавської області впродовж XVII – на початку ХХІ ст. у роботі “3 історії археологічних досліджень на Полтавщині”, а також детально розкриває історію створення та функціонування Лубенського музею К.М. Скаржинської, висвітлюючи зосібна археологічну діяльність музею в монографії “Археологія в діяльності першого приватного музею України” [17, с. 199–203].

Широке коло питань, пов’язаних із діяльністю краєзнавців і археологів, що безпосередньо займалися охороною та збереженням пам’яток Полтавського краю, висвітлено в науково-документальній серії книг “Реабілітовані історією. Полтавська область”, а також авторами: О.О. Нестулею в праці “Документи про пам’яток охоронну діяльність В.М. Щербаківського у 1917 р.”; Б.С. Ванцаком і О. Б. Супруненко в роботі “Подвижники українського музейництва”, Г.Г. Мезенцевою в праці “Дослідники археології України” тощо.

Аналізуючи історіографічні роботи з точки зору часу їх виникнення, фахової спеціалізації дослідників і можливої еволюції їхніх поглядів на об’єкт дослідження, варто підкреслити, що даною проблематикою науковці, історики почали займатися досить нещодавно, продовжуючи історіографічні пошуки. Тема не втратила своєї актуальності і до сьогодні доповнюється новим фактичним матеріалом. За допомогою існуючих і нових досліджень можна відтворити картину минулого та розкрити характер становлення й розвитку охорони археологічної спадщини на Полтавщині, починаючи з пе-

редумов і суттєвих змін, що сталися після 1917 р.; науково осмислити та відповідним чином узагальнити історичний досвід; з'ясувати тенденції розвитку пам'яткоохоронної справи на Полтавщині в 1917–1941 роки.

До 1917 р. було проведено низку польових досліджень, які поклали початок систематичному вивченню та збереженню археологічних пам'яток: розвідки Ф.І. Камінського в с. Гінці та с. Олександрівка Лубенського району [14, с. 84–85]; обстеження В.Г. Ляскоринським пізньосередньовічних укріплень (с. Великоселецьке), поселень доби бронзи (с. Золотухи), давньоруського курганного некрополя (с. Лукім'я) Оржицького району кінця 1890 та 1907 р. [17, с. 208–230]; розвідки групи курганів бронзи-скіфського часу Лубенського району (м. Лубни) К.П. Бочкарьова; розкопки О.А. Лавренка, Н.М. Шмиткіної (1914) та інші. Археологічні знахідки активно залучалися членами лубенського археологічного осередку до фондів існуючого на той час приватного музею К.М. Скаржинської (1874–1906). Після закриття закладу фонди стали частиною експозиції Археологічного музею Полтавського губернського земства (1913–1917) [8, с. 171].

З початком 20-х років ХХ ст. та відкриттям новоствореного музею, на Полтавщині почався новий етап наукового пошуку й археологічних розвідок, розвиток пам'яткоохоронної справи не набрав стрімких обертів через відсутність систематичного підходу. Співробітники музею та представники наукової громадськості зазначали, що багато пам'яток старовини і мистецтва музейного значення не були взяті на облік, внаслідок чого не охоронялися відповідно до встановленого порядку. Крім того, роботу вести було майже неможливо через нестачу кадрів, кваліфікованих пам'яткознавців на місцях.

Музейні працівники М.Я. Рудинський, К.В. Мощенко, О.К. Тахтай, В.М. Верховинець, М.І. Гавриленко, Ф.В. Попадич, В.О. Щепотьєв залучалися до роботи в комітетах, охоронних товариствах, до складу комісій з вилучення археологічних і церковних цінностей на території повітів Полтавщини та поповнення фондів Археологічного музею [14, с. 23]. Крім музейних установ, важливу роль у пам'яткоохоронній сфері відігравали археологічні комісії, наукові товариства та земства.

До 1919 р. проіснувала Полтавська губернська вчена архівна комісія, основним напрямком діяльності якої було вивчення минулого Полтавщини на основі архівних джерел і популяризація історичних знань серед населення. Комісія приділяла також увагу етнографічній і, особливо, археологічній проблематиці, чому значною мірою сприяла наявність серед її почесних членів відомих археологів М.І. Петрова, Д.І. Багалія, О.Я. Єфименко, Л.В. Падалка, М.О. Макаренка, М.Ф. Сумцова, О.І. Левицького, Д.І. Яворницького. Серед опублікованих робіт членів комісії значна частина присвячена питанням археології: статті Л.В. Падалки “Древние земельные сооружения в пределах Полтавской губернии” та “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” [13, с. 53–55], роботи М.О. Макаренко “Материалы по археологии Полтавской губернии: Находка 1905 г. в Полтаве”, а також частково опублікована монографія “Про городища та кургани Полтавської губернії”.

Іншою структурою, яка опікувалася охороною археологічних об'єктів до 1917 р. став Комітет охорони пам'яток у Полтаві, який було створено як громадську організацію. Комітет об'єднав місцевих представників науки й інтелігенції на чолі із завідувачем земського етнографічного музею К.В. Мощенком. Членами комітету стали заві-

дувач археологічного музею В. Щербаківський, член архівної комісії В. Щепотьєв, товариш голови військової “Української громади” В. Липинський і земський краснавець Л. Падалка. За короткий час Комітет провів значну роботу з виявлення, вивчення і збереження історичних пам’яток Полтавщини – з ініціативи Комітету та за сприяння громадських організацій було зібрано велику кількість пам’яток історії та мистецтва краю і засновано народний науковий музей у м. Хорол. У результаті масового збору предметів старовини і мистецтва були поповнені експозиції інших губернських музеїв, під охорону були взяті численні скіфські кургани губернії, археологічні знахідки, що перебували в приватних колекціях, були передані на збереження до музею Полтавського губернського земства [18]. Не зважаючи на відсутність підтримки з боку державних установ, Комітет мав вагомий вплив на розвиток охорони історико-культурної спадщини краю і вже через рік став підґрунтям для створення Українського наукового товариства охорони і дослідження пам’яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

Товариство почало свою роботу 17 листопада 1918 р. з ініціативи Археологічного музею Полтавського губернського земства в особі В.В. Щербаківського, який очолив Товариство [11, с. 59–63]. На той час дослідник активно займався пам’яткоохоронною діяльністю: працював на посаді комісара з охорони пам’яток краю; викладав археологію в Полтавському українському університеті; проводив масштабні дослідження Лубенського району, в т.ч. Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки (з 1914 року) за участю В.О. Городцова, Є.А. Чикаленка й інших учених. Уже через рік після відновлення в січні 1919 р. на Полтавщині радянської влади, разом із членами товариства М.Я. Рудинським, В.О. Шепотьєвим, К.В. Мощенком, він виступив з ініціативою утворення губернського комітету охорони пам’яток старовини, мистецтва і природи (губкопмис).

Комітет охорони пам’яток виконував свої функції при губернському відділі народної освіти, з ініціативи відділу до 1921 р. було створено десять повіткомісів, результатом діяльності яких було організовано музеї: у Лубнах (1919), Ромнах (1919), Миргороді (1920), Лохвиці (1920). Зусиллями В.Ф. Ніколаєва, К.В. Мощенка, М.Я. Рудинського та В.М. Щербаківського в 1920 р. було відкрито Центральний пролетарський музей Полтавщини (нині – Полтавський державний музей). Співробітники музею активно займалися вирішенням завдань реєстрації пам’яток краю. У серпні 1921 р. музейною установою було організовано експедиції до містечка Ярецьки Шишацького району у складі співробітників і запрошених фахівців: В. Верховинця, І. Капустянського, К. Мощенка, М. Наконечного, В.А. Грінченка, М. Рудинського, В. Щербаківського. Особливо вагомими для вивчення, обліку та подальшої охорони археологічних пам’яток були результати подорожі завідувача археологічним відділом музею М. Рудинського, який обстежував неолітичні поселення на берегах р. Псел, проводив археологічні розвідки в Нижньому Поворсклі, Кременчуцькому та Кобеляцькому повітах у вересні-жовтні 1922 р.

Окрім позитивних змін, варто зазначити й недоліки. Наприкінці 1919 – у 1920-х роках за архівними матеріалами “Справи охорони старовини і мистецтва 1919 року” зазначається, що пам’якознавство розвивалося на місцях повільно. Всеукраїнські органи охорони майже не опікувалися станом пам’яток у регіонах: “не дивлячись на свою назву Всеукраїнський комітет охорони пам’яток, не виходив на околиці міста”, тож всі сили були зосереджені в Києві, тоді як інші регіони України покладалися на місцеві охоронні органи [15].

Але не кращими були справи й у регіонах. На Полтавщині вже на початку 1921 р. органи ВУЧК заарештували активних пам'яткоохоронців краю О. Гориздру, Є. Рудинську, М. Рудинського, В. Щепотьєва, К. Мощенка (співробітників комітету охорони пам'яток), а згодом ліквідували і сам комітет. Пам'ятками почали опікуватися громадські організації, співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини, які не мали відповідних адміністративних повноважень. Саме тому на початку 1922 р. функції комітету охорони пам'яток перейшли до екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного комісаріату освіти УСРР, а питаннями охорони пам'яток займався один інспектор.

Археологічні дослідження зазначених років на Україні “ступили на широкий шлях” [2]. Не дивлячись на закриття деяких пам'яткоохоронних установ, на другу половину 20-х років ХХ ст. припадає активний період польових досліджень археологів Полтавського краю, особливо представників Центрального пролетарського музею. В 1923 р. М.Д. Ренським і Ф.Б. Копиловим на Полтавщині почали проводилися обстеження різночасового поселення доби ранньої бронзи, скіфського часу, черняхівської та роменської культур на території Лубенського району. Розвідками М.Я. Рудинського 1926 р. було досліджено кілька майданів і курганів с. Градизьк. З 1926 р. О.К. Тахтай проводив розвідки в Поворсклі, а також обстеження окремих археологічних пам'яток, картографування курганів і поселень епохи бронзи-ранньозалізного віку вздовж р. Орчик і розкопки трьох курганів біля с. Климівки.

1926 р. відзначився зміною керівництва та самого апарату пам'яткоохоронних органів: при НКО УСРР було утворено крайові інспектури охорони пам'яток, контролем стану пам'яток Полтавської і Лубенської округ займалася Харківська інспектура, яку очолив С. Таранушенко. Відбулись зміни й у правовій базі діяльності пам'яткоохоронців – постановою ВУЦВК і РНК УСРР було затверджено “Положення про пам'ятки природи й культури”, згідно з вимогами якого крайова інспектура уклала списки пам'яток всеукраїнського значення, затверджені в 1927 р. НКО УСРР і направлені до відповідних окрвиконкомів з указівкою щодо конкретних охоронних заходів.

Роком пізніше було здійснено ґрунтовні обстеження давньоруського городища XII–XIII ст. Пирятинського району І.М. Самойловським; Салінового городища – І.Я. Плєскачем (1927). Наприкінці 1920-х років городище скіфського часу в с. Клепачі обстежувалося В.П. Гричуком і О.П. Гричуком, які уклали інструментальний план пам'ятки. Звісно паралельно розвідкам проходила й охоронна робота, крайові інспектори регулярно перевіряли стан збереження пам'яток краю, ініціювали охоронні заходи й археологічні розвідки, наприклад, С. Таранушенко здійснив перевірку умов охорони майже всіх пам'яток взятих на облік у межах Полтави, Миргорода, Лубен, Зінькова та навколишніх сіл (1927 р.). В результаті на початок 1928 р. крайова інспектура мала дані про стан охорони пам'яток, що перебували на обліку.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. відбулися найбільш масштабні роботи в Гінцях, які здійснював І.Ф. Левицький, чисельні розвідки М. Кузнецова 1939 року. Розкопки городища літописного міста Лубен, під час яких виявлено рештки фортифікації міста доби Руїни та Гетьманщини та встановлено майже повне руйнування культурного шару попередніх епох. Обстеження залишків замку Олександрова першої половини XVII ст., поселень роменської культури та киеворуського часу XII–XIII ст. (Лубенський район).

1930–1940 роки ознаменувалися частковим нищенням археологічних збірок, не було виключенням й музейне зібрання Полтавського губернського земства. Постійне вилучення унікальних ювелірних речей для експонування, недбайливе ставлення до музейних предметів, а також часткова евакуація старожитностей у 1941 р. з Полтави значно збіднили старожитності Полтавського краю.

Підводячи підсумки та характеризуючи пам'яткоохоронну діяльність початку 20-х – кінця 30-х років ХХ ст., необхідно зазначити, що в Україні, зокрема на Полтавщині, в післяреволюційні роки робилися подальші кроки у становленні законодавства про охорону пам'яток старовини, функціонували державні та громадські органи у цій галузі, а також широко залучалася громадськість. З початку 1920-х років у складних економічних умовах охорона пам'яток не отримувала належної уваги з боку держави. Це був період організаційного пошуку форм і методів державного управління охороною археологічної спадщини, її використання в культурно-освітніх цілях. На Полтавщині на той час діяла Полтавська губернська вчена архівна комісія, Українське наукове товариство охорони і дослідження пам'яток старовини та мистецтва, а також Полтавський губернський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. Роботу яких повністю ініціювали науковці, дослідники краю Д.І. Багалій, О.Я. Єфименко, В.С. Іконников, О.І. Левицький, Л.В. Падалка, М.І. Петров, М.Ф. Сумцов, Д.І. Яворницький, М.О. Макаренко.

З часом планово на законодавчій основі почала створюватися і розвивалася система державного управління в галузі охорони пам'яток, що сприяло й удосконаленню практичної діяльності громадських організацій, наприклад прийняття “Положення про пам'ятки природи й культури”, за яким губернські комісії мали вести реєстрацію й укладати списки пам'яток всеукраїнського значення.

З 1930-х років почалася відмова від політики збереження археологічних надбань. Діячі, які займалися охороною пам'яток, переслідувалися та були репресованими. Серед державних і громадських кіл у цей час не було єдності в розумінні важливості збереження культурних, історичних надбань, що дало імпульс до нігілістичного ставлення до пам'яток археології. Відбувся значний занепад діяльності як державних органів влади, так і громадських структур. Законодавчі акти фактично не відмінялися, але практично вони майже не виконувалися. Безліч пам'яток історії, культури та, зокрема, археології, таким чином було понівечено чи взагалі знищено.

Джерела та література

1. *Аббасов А.М.* Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09. – Историография и источниковедение / А.М. Аббасов : Ордена Ленина и ордена дружбы народов акад. наук Укр. ССР, Ин-т истории АН УССР. – К, 1979. – 24 с.
2. Археологічне вивчення Києва та Київщини за останні 10 років, стаття 1928. Київ // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. X, спр. 15328, арк. 10.
3. *Бесєдіна Н.В.* Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині (кінець 50-х – 80-і рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Історія України / Н.В. Бесєдіна : Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 17 с.
4. *Дубровський В.* Музеї на Україні / В. Дубровський. – Х. : Держ.вид-во України, 1929. – 59 с.
5. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С.З. Заремба // НАН України, Центр пам'яткознавства. – К. : Логос, 1995. – 448 с.

6. *Заремба С.З.* Нариси з історії українського пам'яткознавства / С.З. Заремба // Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК. – К. : ТОВ “Видавництво Аратта”, 2002. – 204 с.
7. *Козюра І.В.* Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Історія України / І.В. Козюра : Харківський держ. ун-т. – Х., 1998. – 18 с.
8. *Коненко Ж.О., Супруненко О.Б.* З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського / Ж.О.Коненко, О.Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник. – Полтава : Полт. літератор, 1994. – Ч.2. – 177 с.
9. *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України : Енциклопедичний словник–довідник / Г.Г. Мезенцева // НАН України, Інститут археології, Чернігівський держ. педагогічний ін-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997 – 181 с.
10. *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Суллы / Ю.Ю. Моргунов. – Курск : издание ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археологии, 1996. – 159 с.
11. *Нестуля О.О.* В.М. Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини / О.О. Нестуля // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – Т. 2. – С. 59–63.
12. *Нестуля С.І.* З історії Всеукраїнського Археологічного комітету / С.І. Нестуля // VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура” : Наукові доповіді та повідомлення. – Х. : Рідний край, 1997. – Ч.1. – С. 52–54.
13. *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследования и материалы с картами [три приложения] / Падалка Л.В.// Предисловие и библиография В.А. Мокляка. – Х. : Издательство “САГА”, 2009. – 330 с.
14. *Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.* Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина / Т.П. Пустовіт, О.Б. Супруненко. – Полтава : видання ПКМ, 1992. – 180с.
15. *Справа охорони старовини і мистецтва у 1919 р.* // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. Х, спр. 12617, арк. 10.
16. *Супруненко О.Б.* Археологічне зібрання К.М. Скаржинської / О.Б. Супруненко // Археологія. – 1990. – № 4. – 98–10 с.
17. *Супруненко О.Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) : монографія / О.Б. Супруненко. – К. ; Полтава : Археологія, 2000. – 392 с.
18. *Ханко В.* Будинок Полтавського земства – програмний твір українського стилю // В. Ханко // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції. – Полтава : видання ПКМ, 1991. – С. 21–37.

Горькова А.О. Охорона археологічної спадщини на Полтавщині в 1917–1941 роках

У статті висвітлюється історичний досвід процесу становлення і розвитку системи охорони археологічних пам'яток на Полтавщині у 1917–1941 роках. Виявлено основні тенденції розвитку пам'яткоохоронних структур в їх діяльності з охорони археологічної спадщини, висвітлено зв'язки між державними і громадськими організаціями.

Ключові слова: археологічна спадщина, наукове товариство, пам'яткоохоронна структура.

Горькова А.А. Охрана археологического наследия на Полтавщине в 1917–1941 гг.

В статье рассматривается исторический опыт процесса становления и развития системы охраны археологических памятников на Полтавщине в 1917–1941 гг. Выявлены основные тенденции развития памятникоохранных структур в их деятельности по охране археологического наследия, отражены связи между государственными и общественными организациями.

Ключевые слова: археологическое наследие, научное общество, памятникоохранная структура.

Gorkova A.O. The protection of Archaeological Heritage in Poltava 1917–1941

The article reveals the historical process of formation and development of the protection of archaeological monuments in Poltava 1917–1941. There is uncovered the basic trends of development of the monument protection institutions in their activities of archaeological heritage, discovered the links between state and civil society organizations.

Key words: archaeological heritage, scientific society, archaeological excavations, monument protection structure.

[надійшло до редакції: 27.09.2012 р.]